

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕВЕТИ

БОЛГРАД — ИСТОРИЯ, НАРОДНИ ТРАДИЦИИ И КУЛТУРА

Светлана Топалова

Онези, които отидоха в Бесарабия, като видяха мястото, което бе предназначено за това заселване, че е пусто и безводно, без гори и че центърът на което е Болград, град, който не се различава от нито едно село, ..започнаха да се съмняват в бъдещето си добруване. Като си спомнеха за родната страна, на която тук не напомня нищо, нито природата, нито изобилието и красотата на плодовете,...започнаха да се проклинат...След време обаче прилежанието на останалите наши сънародници бе богато възнаградено, както личи от тяхното сегашно състояние

Д-р Иван Селимински
(от «Съчинения». С., 1989, с. 297)

Всеки от нас винаги носи в сърцето си частичка на родния град, родния край, Родината си. Такава частичка на родното за всеки бесарабски българин е **Болград** — един български град в Буджак, с богати възрожденски традиции и култура, исторически център на българското в днешна Украйна.

Именно тук е изграден само със средства на българските преселници Съборът «Преображение Господне» като символ на вярата в бъдещето им добруване и израз на благодарност към Бога за новото им Отечество.

Тук се намира прочутата Болградска гимназия, възпитала цяла плеяда талантили учени, военни и министри и др., която до ден днешен пази духа на българското Възраждане.

Тук е погребан «русият баща» на българските преселници, наместникът на Бесарабия, основател на града генерал Иван Никитич Инзов.

Тук, където повечето от жителите са българи и помнят от кой край на България е техният корен, досега се чува българска реч и се знае за българите-тукани, ямболци и сливенци и за това, че те се различават донякъде и в говора, и в обичаите, макар че всички са болградчани.

Миналото и настоящето на Болград показва единството на бесарабските българи в стремежа си да създадат тук «Нова България» и да я направят щастлива, и това го оформя като културно, просветителско и духовно средище на българите в Бесарабия.

За историята на град Болград

Няма българин, който да не е чувал името Болград; няма нито едно сериозно изследване за българите след първата четвърт на XIX век, където да не е споменато това име, но всъщност няма нито един каталог в научни и обществени библиотеки с названието Болград. Липсва едно цялостно издание за града (ако се изключи книгата на И. Травушкин «Болград»¹, която е написана в лек «съветско-популярен» стил).

Статистически данни:

Большая Советская энциклопедия, 1970, с.506	Болград — город, центр Болградского района Одесской области, на берегу озера Ялпуг. Основан в 1821 г.
---	---

Історія міст і сіл України. Одеська обл. К., 1969, с. 360	Болград — місто, центр Болградського району. Населення (переважно българи) — 16,1 т.ч.
---	---

Появата на град Болград е предопределено от исторически събития, характерни за началото на XIX век и свързани с масовото преселване на българите в Бесарабия.

Още от края на XVIII век се датират първите изселвания на българите в Русия, но те са отделни, малобройни и засягат по-големите градове Измаил, Рени, Акерман и Кишинев². А по време на руско-турските войни цели български семейства, родове и села напускат родината и идват в тези земи. Определят се различни периоди на преселването³, но вече през 1848 г. в първия статистически очерк за българските колонии в Бесарабия и Новорусийски край А. Скалковски пише: «Болгаре представляют собой одно из самых утешительных зрелищ в Отечестве»⁴.

През 1819 г. е определен статутът на града и правното положение на «задунавските» преселници в Бесарабия със специален Указ от 29 декември 1819 г., според който те се освобождават от воинската служба, получават земя (вече по 50 десетини) и не плащат данък. Този документ е подписан благодарение на новоучредения Попечителски комитет за чуждестранните колонисти (1818) и на посещението на Александър I в Бесарабия с подследващото представяне на доклад за тукашните българи от генерал И.Н.Инзов, бъдещия закрилник на бесарабците. В същия указ под № 12 било записано «Занимаемую ими землю...разделить на 4 округа, ..главное же селение Табак, согласно желанию переселенцев, переименовать Болградом»⁵.

Статистически данни:

А. Скалковски.	В Болграде, или Табак (в 1819 г.) —
Болгарские колонии	146 семейств. (Бесарабска обл.,
в Бессарабии.Одесса,	окръг Измаилски)
1848, с. 23	

Но по-късно ген. Инзов предлага да изберат друго място за Болград и планирането и строителството се извършват през 1821 г., според други данни — през 1821 и 1823 (така напр. С.Б.Бернщейн⁶, позовавайки се на архивните данни, посочва година 1823). Първите жители са явно от село Табак.

Най-общо преселническият процес в Болград може да е представен със същите три етапа, характерни за Болградско⁷:

Първият период на заселването в Болградско съвпада с първото преселване на българите в Бесарабия по време на руско-турската война от 1806-1812 г., когато основната група идва от североизточните райони на България. Тази група е многобройна и в литературата е известна под името туканци (от тук, тукашен).

През 1812 г. се основава село Табаки, което до появата на Болград е фактическият административен център на откъддунавските преселници. Годината на раждането на «българския» град — Болград е 1821 (1823).

С тази група се свързва появата на най-старата махала в града — туканската. За туканите се знае, че са «с ръждиви глави» (И-1), най-богати хора са, макар че според другите «ръцети им миришът нъ тизек» (И-2).

Вторият период на заселването в Болград е свързан с поредната руско-турска война от 1828-1829 г. и съвпада с второто масово преселване в Русия.

Ако през първия период идват предимно от Североизточна България, то по това време се преселват преимуществено българи от южнобалканските области. Много от тях остават в Болград и на това се дължи появата на сливенската и ямболската махала в него. Сливенците са повече, затова те постепенно заемат господстващо положение в града.

Болград се разраства и през 40-те години става важен промишлен и търговски център. Повечето се занимават със занаятчийство или го съвместяват с селскостопански работи.

Третият период на заселването в Болград настъпва след Кримската война (1853-1856) във връзка с разместването на българите в пределите на самия Буджак.

По Парижкия мирен договор целият Буджак — 40 български и гагаузки селища с Болград минават към Молдавското княжество, но след време правата им се нарушават, през 1860 г. обявяват рекрутски набор и увеличават данъците и др.⁸. Българите тичат в руската Бесарабия, основават нови селища в Приазовието, но част от тях се връщат — така в града се появява четвъртата махала — Кримска.

Статистически данни:	
(по Берг Л.С. Бесарабия.	1827 г. — 2279 жители,
Этнографический состав.	от тях 2270 — българи
Пг., 1923, С. 11)	1846 г. — 7012 ,
	от тях 6033 — българи
	1897 г. — 12300,
	от тях 8478 — българи.

Избира мястото, планира и следи неговото стротелство самият Иван Инзов⁹. Болград с планиран с широки и прави улици и три големи площада.

На **Южния** площад се възвисява гордо Съборът «Преображение Господне», архитектурен паметник от XIX век. Интересна е историята на четири пъти по-малкото копие от Исаакиевския събор, един от символите на Болград (вж. герба): точно тук, в църквата на бесарабските българи бил прочетен Указът с правата и задълженията на чуждестранните колонисти, към които се отнасяли и българите, и оставен в Олтара. И тогава благодарните българи решили: на мястото на бедния храм ще се издигне друг, голям Събор «во славу Божию и в память бесценных прав и милостей, дарованных Россией»¹⁰. Още същата година се събират пари (20 хиляди сребърни рубли), но строителството поради тежкото икономическо положение започва едва през 1833 г. и продължава до 16 октомври 1838, цели пет години. Службата в Събора била на български език. С четири централни входа той бил най-големият събор в този край и си остава досега голяма архитектурна забележителност.

До Събора има голям парк и тук се намира Болградската гимназия, създадена първоначално като Болградско централно училище през 1858 г.¹¹. Преименована през различни периоди в Руска гимназия «Император Александър III» след включването на Бесарабия в състава на Русия и в Лицей «Крал Карл II» от румънците, сега тя, възстановена през 1993 г., носи името на Г.С.Раковски.

На **Северния** площад на града през 1881г. била построена църквата «Николай Чудотворец», която и днес се издига над автогарата и Болградския пазар, но се нуждае от реставрация.

Двете църкви се намират точно една срещу друга, а пък площадите ги свързва булевардът (улица «Булевардна», сега «Ленин»).

На **Източния** площад през 1863 г. била построена болница, основател на която бил доктор Д. Начев, випускник на Гимназията, управител на градската болница в Болград.

Обликът на града през XIX век: заможните хора живеят в центъра на града, така напр. къщата на дядо Калчо Минков била «на най-хубаво място в Болград — на кюшето срещу Събора»¹². Строят се жилища, често с цел даване под аренда. Работят четири фонтана, построени с парите на богатите болградчани; чешмите така и се наричат — Хаджи Русева, Кал-

човата, Каназирската. Огромната градска обществена градина, с която се гордеят болградчаните, е чиста и поддържана.

Болградското гробище с Пантеона «Инзов» — малцинство знаят, че този храм-паметник в миналото е една действаща църква «Св. Митрофаней», построена специално през 1843 г.¹³ за закрилника на бесарабските българи И.Н. Инзов. През 1845 г. Инзов почива в Одеса, но българите със съгласието на властите пренасят останките му в гр. Болград. Старите хора разказват, че любовта и признателността на преселниците била толкова голяма, че са го носили на ръце от Одеса до Болград, а пък на гробището до църквата — на колене. На паметната плоча с неговото име са изписани думите: «Той даде нов живот на преселниците, нов живот в новото им Отечество».

Статистически данни. Съвременният Болград е център на Болградския район, образуван през 1940 г. с обща площ 1465 км. На 1 януари 1998 г. тук живеят 78781 човека, от тях — 48202 българи (60, 26 %). Градското население съставя 17575 човека.

За името на град Болград

По този въпрос се дискутира доста, макар че названието на града изглежда с прозрачна вътрешна форма: Болград — град на българите.

Най-общо хипотезите¹⁴ за произхода на ойконима Болград се свеждат към следното:

1. Болград от «*български град*» (най-разпространено сред болградчаните). Това е народната етимология: преселниците искат името на новия град да им напомня за Родината, за България, за това, че са българи (Й. Титоров, И. Стоянов и др.)

2. Болград като «*голям град*» от боле, стб. БОЛИИ «по-голям» (срв. чутото от А. Теодоров-Балан «*больо град*») и калка «голям град» от рус. большой город подобно на Гранвил във Франция (Ю.Карпенко; Б. Унбегаун, М. Фасмер, Н. Шанский и др.)

3. Болград като «*град на изобилието*» от тур. bol във второ значение «много» (М. Дихан и др., В.Никонов)

Според нас първият вариант е най-точен, още повече, че има едно много убедително научно обяснение от проф. Иван Стоянов: създадено е изкуствено от Български град >Българград>Болград (с хаплогения), приспособено към държавния език (Българд > Болград), в което вижда добро-намеренността на И.Н.Инзов и екипа му : Болград — по български модел и Болгра́д — по източнославянския модел¹⁵.

Ако бяхме приели втората или третата версия, то Болград щеше да е пожелателно име — «да бъде голям», «да бъде богат». Твърдението, че думата bol не се употребява в днешните говори в Бесарабия, не е вярно, срв. отговора на единия от информаторите (запис ноември 1999 г.): *Болгрът му казвът штоту бол беши гул'ам, избъбилие, тук дукарвахъ фсичку* (И-3), срв. още *булджийън, булджийкъ* «разточителен човек» в Калчево и др.

Аполон Скалковски, първият историк на българските колонисти в Русия, посочва, че Болград и Табаки са две названия на едно селище (Табак или Болградъ; в Болграде, или Табак¹⁶ и др.) Разминаването става заради чл.12 от Указа на Александър I от 1819 г. «..главное же селение Табак, согласно желанию переселенцев, переименовать Болградом». Табак се преименува на Болград, но след планирането на друг град, по-близо до езерото Ялпуг, си връща старото име.

Болград има още едно име, което срещаме само в спомените на Г. Кръгов: «Наричаха го и Сопот. Първи се заселили сопотненци и дали името си»¹⁷. Но то отпада след идването на сливенци и ямболци в града и сега май че никой вече не си спомня името Сопот.

Болградските празници и обичаи

Календарните и семейните празници и свързаните с тях обреди са същите, както и в България. Естествени са чуждоезиковите и чуждоетническите наслоявания върху обредните действия, наличие на два (по-рядко три) варианта — на български и румънски, руски или украински език, руски названия на празниците и др.

Ще засегнем само някои от по-големите календарни празници (записът е направен през 1999 г. в едно старо болградско семейство Каличини, в която глава на семейството е от туканската махала (И-1), съпругата му е от Центъра (И-3) и племенницата им живее в ямболската махала (И-2).

Колъдъ е голям празник за болградчаните. Коледарите (*с'акъ мъхала има свои кулидарници*) ходят от къща на къща, пеят песни, получават *кравай*, *кукошки*.

*Стани нине господине,
Че ти идът добри гости
Добри гости кулидари —*

с тези думи влизат в къщата на стопаните. (Ястията на трапезата, подобно на отделните елементи от празника, не са абсолютно еднакви — зависи в коя част на града те живеят). *Ходеха съз звизда: Мунчетъ съз звънченъ (светиши съ звиздатъ) флазът фкъштити*, застават срещу иконата и пеят (на румънски) за раждането на Исуса. Стопаните им дават бисквити, *гивреци* и др.

Ходело се е и на *Маланка* — с *лопки* и са пеели *Мъланкъ-въсилкъ, Въсилкъ-прусилкъ*. Дават им орехи, *кравайчътъ*, парички (и съвременните деца много обичат този празник, рецитират стиха на български и руски, но предпочитат копейките пред бонбоните).

Още един предновогодишен обичай — *бухай* (наречено е по названието на символа на празника — бъчва, отгоре *с офча кожа вад'ънъ, дръпъдъ и то прави бу-бу*. Облечени като коза, мечка, *чубан'ън* и др., те ходят задължително с *харанник* (дълъг камшик, рус. бич), дърпат бъчвичката и разказват бързо като скороговорка (казва се на румънски, като рефренът в превода звучи «Още веднъж!» и отговорът от всички — Ууу!)

На *Нова година* се яде задължително баница (*милинь* в Болград и само в Кримската махала *баницъ*). Който извади парата (монетата), ще е богат (ще е на къщата). Приготвят се още *кут'а* (*прай съ р'аткъ, с оре-хи, мак, сахар*), компот от сливи и печен шаран. На 1 януари рано сутрин в Болград минават сурвакарите — според информаторите, това са момичета, макар че Й.Титоров посочва (и в околните села е така), че тази роля обикновено изпълняват малки момчета. Ако момчетата ходят според информаторите на «Сеем, веєм, посеваем» (на румънски и руски език), то момчетата ходят с *сурваркъ* — една обикновена чаталова пръчица, украсена цветна хартия, с която те тупат стопанини по раменете и рецитират:

*Сурва, сурва, година
Червена хабълка в градина,
Зилен клас на нива,
Пу-жуву, пу-здраву, пак дугудина.*

На *сурварката* нищо не се слага, само на сурвакарите се дава *къпейки, кънфети*.

Интересно минава празникът *Хришчение* (*Кришчение*) в Болград — на 7 или 18 януари. И досега се ходи на г'ола (езерото) на молебен с попа, който *фъргъ кръстъ* (сребърен или дървен по различни сведения) в направената на леда копкъ във форма на голям кръст. На този, който влиза в тази «светена» вода за кръста, му се прощават греховете, а пък желаещите се къпят за здраве. Тогава се светява вода за добитък, дървета, лози и др. (*малка айазмъ*), на другия ден — за хората (*гул'амъ айазмъ*) (стои една година и не се разваля).

До Велик ден — голям пост.

На *Света Троица* вкъщи се носят *пилин, върба*, различна трева (наричат я *Троица зилена*). Не си спомнят за русарите, но и досега на децата е прието да се раздава *чинийка, булгур* или *крушкъ* (чаша), пълна с бонбони и бисквити.

На *Сирни Заговезни*, известни под старото бълг. *Заговизни* и по-разпространеното рус. *Маслиницъ*, се палят огъве и се скача «за въшки и бъхли».

Вилигден се чака и се тачи най-много. Боядисват се яйца — шарени или само червени, подрежда се вкъщи, приготвя се празнична трапеза, като задължително на масата се слага и стои три дена печено прасе с червено яйце в устата, *паски* (козунак) като правило във форма на голяма гъба, отгоре украсени с цветни пръчици и бонбонки.

За *Гирг'овден* се коли агне и с кръв се намазват децата по бузите, а пък на челото се изписва кръст. Задължително се прави *курбан* — варено агне.

От **семејните** празници добре се пазят всички основни обичаи и обреди, свързани с трите най-важни цикъла от човешкия живот: раждане, сватба и погребение. Те се съотнасят със същите в източнобългарското землище.

В патриархалните болградски семейства се знае (и се пази), че момата трябва да е *чеснь и парътъ* и да ѝ *българ'ън*, булката да е по-

слушна и работлива, в къщата да живеят старо и младо семейство, като младите поддържат родителите си на стари години. Сватбата в града не трае вече една седмица, а няколко дни. Много се радват на новината за бъдещия наследник, предпочитат да е момче. Бременната се нарича *тешка*, а родилката — *лехуса*; вкъщи гледат да я предпазят от бели, работа, уроки и пр.

Поминъкът на българите в Болград не е вече същият, както преди един-два века.

Първите българи, дошли тук, се занимавали с градинарство, земеделство, овчарство и по-малко с търговия и занаятчийство, като съотношението им постепенно се променяло. Тяхната задача е била да освоят тези земи, да направят от пустинята «благодатна земя», която да заприлича макар малко на тяхната Родина. Благодарение на неуморния си труд, те я изпълняват и формират облика на бъдещия център на «една малка България» град Болград.

Постепенно градът се развива, дюкяните и кръчмите се разрастват (общо през 1845 г. в Болград имало 40 малки завода-предприятия; в края на века — 24 завода), търговията се усилва (работят два обществени пазара). Интелигенцията в Болград се увеличава с откриването на ЦБУ, основаването на печатницата и др.

Ако преди време богатшите Кирило Минко, Димитрий Каназирский и др. държали кръчми в града и извън него, имали къшли (мушии) на свободните земи до Болград и давали земя под аренда (*нъ ърендъ*) и повечето се занимавали със земеделие, то сега основната част на града е заета с блокове и само в частния сектор до къщата имат градина или *харман*, иначе желеещите могат да получат и обработват малки парцели земя само извън града, на т.н. *фазънда*.

Съвременният Болград не прилича на големите градове; по територия, развитие и дух той си остава едно малко възрожденско градче. Тук има 5 училища, музикална и спортна школа; от предприятията работят винзавод (1967) (за произвеждане на алкохол), маслосирзавод (1944) (за млечна продукция), ремзавод (за ремонт и поддържане на транспорт) и шивашката фабрика. Времето минава, сменят се властите, но фонтаните, построени с парите на Кирило Минко и др., отдавна ги няма, паркът «Пушкин», бивша обществена градина, вече не е «предмет на гордост на болградчаните», стои мостът на Дм. Каназирски на новата граница Украйна-Молдова, но езерото не се почиства, рибата изчезва, бреговете са обрасли с тръстика; в Болградската гимназия, олицетворение на българското, се намаляват часовете по български език и литература — дали всичко това се занемарява поради чиновническа бюрокрация или липса на средства?!

Просвета и култура

В процеса на българското Възраждане е огромна ролята на Болградската гимназия. През 1858 г. е построена първата българска гимназия —

Централно българско училище (ЦБУ). В печатницата на гимназията се печатат български учебници, помагала, вестници.

С Гимназията се свързани много имена — на първия директор на ЦБУ Сава Радиев от гр. Панагюрище; д-р Димитър Мутев, етнограф, учен, преводач, редактор на сп. «Български книжици»; Васил Берон и др. Випускници на гимназията са Ал. Теодоров-Балан — академик, основател на Софийския университет, Ангел Кънчев — народен герой на България, Ал. Малинов — премиер-министър и др.

Един от инициаторите на основаването на гимназията бил демократът, апостол на националноосвободителното движение в България — Георги Стойков Раковски. На 11 юни 1999 г. пред Гимназията се състоя официално откриване на паметника на Г. Раковски, осветено бе знамето на Гимназията и официално от този ден Болградската българска национална гимназия носи името на Раковски.

С възрожденския Болград са свързани и имената на Хр. Ботев, Л. Каравелов. През 60-70 години тук действа ученическо дружество, български народен театър и др.¹⁸

От голямо значение са и периодичните издания, издавани в Болград (вестници «Ехо Болграда» (1872-1873), «Ялпук» (1872-1873), «Български глас» и др.)

В Болград по-рано са празнували 24 май — Денят на Кирил и Методий. Тази традиция се възражда в града и сега — концерти, масови гуляния, извито кръшно хоро на 24 май и други празници, Масленица например.

В новото българско възраждане в Бесарабия, свързано със следването на бесарабските българи във висши учебни заведения на България и въвеждането на българския език като задължителен предмет в училищата с компактно българско население, се определят следните основни етапи за Болград:

— основаване на българското дружество «Св. св. Кирил и Методий» (1989 г.), събиране на книги на български език за българска библиотека (председател на дружеството Никола Тодоров, сега Дм. Бочковар);

— възраждане на Болградската гимназия като българска национална през 1993 г. (директор Жана Суслина);

— откриване на областен център за българска култура в гр. Болград (официално през декември 1997) (директор Галина Иванова).

Към Българския център започва да работи българска библиотека, събрана основно от дарения на местните българи, от българската библиотека на обществото и благодарение на акцията «1000 книги за бесарабските българи», организирана през 1998 г. по инициатива на вице-президента на РБългария Тодор Кавалджиев. Създадена е стая «Българска къща в Бесарабия», организират се изложби на бесарабски художници (през 1998 — «Дети Бесарабии» и др.), срещи, концерти и др. Тук минават презентации на новите издания: на първия випуск на новата книга на Центъра «Българска Бесарабия» (Болград, 1999); на

сборника «Здравствуй, Болград» (Болград, 2001). Съставителят на сборниците е Игор Пушков, историк, методист в Центъра, един от тези родолюбци, които правят всичко за възраждането на Болград, защото, както звучеше мотото на един от празниците, «народ без история — дърво без корен».

Съществуват все още непроучени архивни документи и има доста спорови въпроси в историята на града, не са описани празниците и обичаите на болградчаните, не е проучен изцяло говорът на Болград и др. — всичко това чака младото поколение бесарабски българи.

БЕЛЕЖКИ

¹ Травушкин, И. Болград. Одеса, 1963

² Скальковский, А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Одеса, 1848, с. 2

³ Дякович, Вл. Българска Басарабия. С., 1918, 60-85; Енциклопедия България. С., 1986. Т. 5, 444-445

⁴ Скальковский, А. Цит. съч., с. 1

⁵ Пак там, с. 23

⁶ Бернштейн, С.Б. О языке города Болграда. // Ученые записки института славяноведения. М., 1950. Т. 2, с. 226

⁷ Курдова, Св. Бесарабските българи в Болградско — исторически и лингвистични бележки. В: Страници от историята на българите в Северното Причерноморие. В. Търново, 1996, 274-280

⁸ Подробно за тези и други събития вж. в енциклопедичната книга на Иван Грек и Николай Червенков «Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще». С., 1993

⁹ Титоров, Й. Българите в Бесарабия. С., 1903, 64-73

¹⁰ Скальковский, А. Цит. съч., с. 56

¹¹ Миславски, К.И. Исторически очерк на гимназията «Император Александър III» в Болград. Фототипно издание. С., 1994; Болградската гимназия. С., 1993 ; Ще бъде ли българска Болградската гимназия? Болград, 1995 и др.

¹² Греков, М. Спомени. С., 1971, с. 250

¹³ Титоров, Й, Цит. съч., с. 57; Пушков, И. К истории мавзолея генерала Инзова. Болград, 1997

¹⁴ Пушков, И. За името на град Болград. В: Българска Бесарабия. Вип. 1. Болград, 1999, 40-45

¹⁵ Стоянов, И.А. Болград. Същност на семантичната мотивация на топонима. В: Българска Бесарабия. Вип. 1. Болград, 1999, с. 23

¹⁶ Скальковский, А. Цит. съч., 23-29

¹⁷ Греков, М. Цит. съч., с. 249

¹⁸ Пушков, И. Болград в истории болгарского возрождения // Наша школа, № 2-3. Одеса, 1999, 183 — 185; Русинов, Р. Издания на Болградската печатница (1861-1876) и историята на новобългарския книжовен език. В: Страници от историята на българите в Северното Причерноморие. В.Търново, 1996. — 155-163 и др.